

ДО ПИТАННЯ ПРО ІЄРАРХІЮ СИНТАКСИЧНИХ КАТЕГОРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розглянуто актуальну проблему метамови сучасного українського синтаксису – витлумачення «категорій» як поняття й наукового терміна. Закцентовано увагу, зокрема, на потребі чітко означити поняття «синтаксична категорія». Зроблено висновок про те, що найвищий рівень синтаксичної ієрархії втілюють синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок та синтаксична модель як фундаментальні синтаксичні категорії.

Ключові слова: дефініювання, категорія, граматична категорія, синтаксична категорія, ієрархія, синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок, синтаксична модель.

Рассмотрена актуальная проблема метаязыка современного украинского синтаксиса – определение «категории» как понятия и научного термина. Акцентировано внимание, в частности, на необходимости четко обозначить понятие «синтаксическая категория». Сделан вывод о том, что самый высокий уровень синтаксической иерархии воплощают синтаксическая единица, синтаксическая связь и синтаксическая модель как фундаментальные синтаксические категории.

Ключевые слова: дефинирование, категория, грамматическая категория, синтаксическая категория, иерархия, синтаксическая единица, синтаксическая связь, синтаксическая модель.

The article is devoted to the actual problem of modern Ukrainian metalanguage syntax - interpretation «category» as a concept and a scientific term. It was emphasized in particular on the necessity to clarify the term «syntactic category». It was concluded that the highest level of syntactic hierarchy embodies syntactic unit, syntactic link and syntactic model as basic syntactic categories.

Keywords: definition, category, grammatical category, syntactic category, hierarchy, syntactic unit, syntactic link, syntactic model.

Категорію як поняття і як науковий термін широко використовують у найрізноманітніших дослідних, зокрема, і лінгвістичних розробленнях, що стосуються практично всіх галузей знань. Однак дослідники можуть укласти в цей термін найрізноманітніший зміст, і тому за певних умов, з певною настановою на метамовні нюанси термін **категорія** можна співвіднести практично з усіма конструктами тієї чи тієї науки, зважаючи на те, кому і для чого призначено його поняттєве трактування, а також формальна дефініція.

У загальнонауковому плані категорію тлумачать як основне й найзагальніше поняття науки [15, с. 472], як гранично широке поняття, у якому відбито найзагальніші та істотні властивості, ознаки, зв'язки і відношення предметів, явищ об'єктивного світу. У цьому разі до категорій відносять такі поняття, як, наприклад, матерія, простір, час, кількість тощо [3, с. 210]. У лексикографічних виданнях широкого призначення, і, зокрема, у тлумачних словниках, поняття категорії розчленовують, і йому відповідає вже кілька конкретних дефініцій. Наприклад, у «Словаре русского языка» їх три: 1. *Поняття, що відображає найзагальніші властивості і зв'язки явищ матеріального світу.* 2. *У науковій термінології: родове поняття, що позначає розряд предметів або найзагальнішу їхню ознаку.* 3. *Розряд, група однорідних предметів, явищ, осіб* [11,

с. 40]. Такі самі дефініції й у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» В. Т. Бусела [2, с. 529]. Що ж стосується тих небагатьох довідкових лінгвістичних видань, у яких є окрема словникова стаття **категорія**, то тут маємо дві крайнощі: або дещо сумнівні дефініції на зразок *Одна з пізнавальних форм мислення людини, що дає змогу узагальнити її досвід та класифікувати отримані знання* [13, с. 51], що взагалі не мають жодного стосунку до мовознавства, або, навпаки, надлишкова деталізація лінгвістичного змісту відповідного поняття [4, с. 215]. З урахуванням зазначеного категорією в широкому витлумаченні кваліфікують будь-яку групу мовних елементів, що виокремлюється на основі якоїсь загальної властивості, або деяку ознаку (параметр), за якими велику сукупність однорідних мовних одиниць поділяють на обмежену кількість класів, що не перетинаються, члени яких характеризуються тим самим значенням цієї ознаки (категорія відмінка, категорія виду тощо). Проте в цьому разі уможливлується кваліфікація як категорії і якогось одного значення відповідного параметра: категорія називного відмінка, категорія доконаного виду тощо [4, с. 215]. Ідеться про категорії ще і як про клас сутностей [12, с. 237].

Термін **категорія** в лінгвістичних довідкових виданнях – і це для них досить характерно – зазвичай детермінований найрізноманітнішими визначеннями, а це, на нашу думку, ще більше нівелює межі та обсяг відповідного поняття як терміна. Так, лише в «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахманової вміщено понад тридцять словникових статей, що відкриваються найменуванням тієї чи тієї детермінованої категорії – від *Категорія другорядна* до *Категорія формальна* [1, с. 190–193]. В. Д. Стариченок, наприклад, опозиціонує такі класи категорій: *загальні й окремі; словозмінні й класифікаційні; дериваційні й альтернативні; номінативні і структурні; синтаксичні й несинтаксичні*, виокремлюючи ще й за кількістю граем – категорії *двограмемні* (число, вид, стан), *триграмемні* (рід, особи) і *шестиграмемні* (відмінок) [12, с. 237].

Більшою чи меншою мірою сталою і щонайменше однозначно витлумаченою у працях багатьох лінгвістів метамовною побудовою такого типу є, на нашу думку, лише термінологічне словосполучення **граматична категорія** в таких трьох її основних іпостасях: узагальнене граматичне значення; певний клас мовних одиниць; сукупність властивостей граматичних одиниць [9, с. 229]. Досить чітко окреслено і функційне призначення цього метамовного утворення. Граматична категорія, за В. М. Русанівським, «інтегрує слова в частини мови або шляхом протиставлення форм слова дозволяє виразити певні, зафіксовані мовою, відношення об'єктивної дійсності» [14, с. 109]. Однак і тут є свої проблеми, пов'язані передусім із самою граматиною, із синтаксичним ладом тієї чи тієї мови, зокрема, й української. Основна із цих проблем, на нашу думку, – це недостатній рівень узагальнення тих понять, явищ і термінів, які на тому чи тому рівні лінгвістичних досліджень кваліфікують як категорії чи такими їх іменують.

Сукупність цих граматичних категорій учені поділяють принаймні на два класи, один з яких охоплює морфологічні категорії, а інший – синтаксичні категорії. Перші фіксують цілком визначено, і вони прямо співвідносяться з основними поняттями і предметом морфології як розділом граматики, і, очевидно, тому в деяких словниках сам термін категорія ілюструють переважно лише такими її складниками, як рід, число, відмінок, особа, час, вид. Поняття власне синтаксичної категорії практично ніде точно не визначено. Це підтверджує у працях з категорійної граматики й М. В. Мірченко, зазначивши: «Найбільш вивчено з-поміж граматичних категорій морфологічні, найменш – синтаксичні категорії»

[7, с. 64]. У «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахмановой, наприклад, ця лінгвістична категорія виражає залежність одних слів у мовленні від інших (відмінок іменників, відмінок, число, рід прикметників) [1, с. 193]. Так само й з тими самими ілюстраціями тлумачить синтаксичну категорію В. Д. Стариченок [12, с. 237], а ось у А. М. Ломова синтаксична категорія – це дещо інше, зокрема, це граматична категорія, виражена синтаксичними засобами, до того ж із застереженням, що зміст цього терміна точно не визначено [5, с. 307].

У разі трактування граматичних категорій будь-який синтаксичний конструкт за їхньої термінологічної номінації в спеціальних виданнях дуже рідко супроводжує морфологічні конструкти (як, наприклад, категорія предикативності супроводжує категорії відмінка й часу в енциклопедії «Русский язык» [10, с. 59], хоч цілком очевидно, що лише комплекс певних морфологічних, а разом з ними і синтаксичних категорій утворює субстанційну форму, чи парадигму, будь-якої комунікативної одиниці [8, с. 336]. Утім, актуалізуватися на синтаксичному рівні структури мови, і, зокрема, як довів М. В. Мірченко, у реченні [7], можуть найрізноманітніші конструкти, що мають те чи те категорійне значення.

У кожній сфері наукової діяльності людей прийнята й об'єктивно функціонує своя система категорій як найбільш значущих і загальних понять відповідної науки чи якогось її розділу, система, що безперервно розвивається разом з розвитком самої науки й може зазнавати значних змін. У цьому разі переосмислюють не лише кваліфікацію й характер тих чи тих категорій, а й їхню ієрархічну організацію, переосмислюють, зокрема, щодо виокремлення в ній деякого абсолюта, найзагальнішого в заданому метамовному полі поняття. Ситуація в мовознавстві, і, зокрема, у синтаксисі, з огляду на це досить показова.

Як би ми не дефініювали предмет синтаксису, якою б метомовою не послуговувалися б під час його вивчення й опису, сутність цього розділу граматики визначають, очевидно, три його основні складники: 1) комплекс деяких матеріальних об'єктів, що кваліфікують як ті чи ті мовленнєві ланцюги (конструкції) та їх граматично значущі фрагменти; 2) система семантико-граматичних відношень між цими об'єктами; 3) правила й процедура побудови і функційного детермінування мовленнєвих ланцюгів і їхніх фрагментів. Так, послідовність слів на зразок *Я слухаю класичну музику* є мовленнєвим ланцюгом, який кваліфікують як просте розповідне двоскладне речення, а його граматично значущими фрагментами є предикативна основа *я слухаю*, словосполучення *слухаю музику* і *класичну музику*, підмет *я*, присудок *слухаю* тощо. Усе це перший аспект предмета синтаксису. Цей мовленнєвий ланцюг утворений реалізацією між його компонентами таких синтаксичних зв'язків, як предикативний і підрядний у двох формах останнього – керування та узгодження. Другий аспект. І нарешті, кваліфікацію цієї послідовності слів як речення, а її фрагментів як словосполучень і членів речення, тобто функційне детермінування всіх цих об'єктів ми подаємо відповідно до якихось відомих нам зразків певних синтаксичних конструктів.

Грамматика української мови фіксує різні типи речень і словосполучень, виокремлює різні члени й компоненти речення, описує та класифікує найрізноманітніші синтаксичні зв'язки й відношення між словами як у межах одного речення, так і за його межами, і все це може називатися категоріями, зокрема, і категоріями речення. Це переконливо довів М. В. Мірченко, комплексно проаналізувавши взаємозумовленість і складну взаємодію багатьох категорій, зокрема, надкатегорій, підкатегорій, категорій і граем, в українському реченні

[7, с. 71; с. 74]. Якщо ж, однак, зробити спробу ранжирувати такі категорії й виокремити в їхній системі найзначущі й максимально узагальнені, то потрібно, мабуть, урахувуючи передусім означені вище складники предмета синтаксису, вказати й на три найзагальніші для цих складників категорії: категорію, що визначає субстанцію мовленнєвого ланцюга, категорію, що розкриває відношення між його компонентами, і категорію, що містить зразки нормативних синтаксичних утворень мови. З огляду на це вважаємо доцільним виокремлення в українській граматиці відповідно трьох фундаментальних (найзагальніших і найзначущих в ієрархічному плані) синтаксичних категорій, до яких відносимо **синтаксичну одиницю, синтаксичний зв'язок і синтаксичну модель**.

Синтаксична одиниця як категорія являє собою будь-який функційно маркований і граматично впорядкований мовленнєвий ланцюг, а також будь-який його граматично значущий фрагмент, зокрема, й окрему словоформу, що перебуває в компетенції синтаксису. Синтаксичні одиниці утворюють певну ієрархічну систему, хоч і не суворо (лише в математичному смислі цього слова, оскільки формально одна із синтаксичних одиниць може функціонувати в ролі іншої) упорядковану. Ось ця система: **текст – надфразна єдність – період і складне речення – просте речення – словосполучення і словоз'єднання – словоформа** як член чи компонент речення й компонент словосполучення чи словоз'єднання. Неважко помітити, що наведений комплекс синтаксичних одиниць, по-перше, має найзагальніший характер і є самодостатній, у тому витлумаченні, що в їхніх термінах може бути кваліфікована будь-яка синтаксична конструкція як мовленнєвий ланцюг, будь-який фрагмент цієї конструкції. По-друге, ця система є базою формування решти синтаксичних одиниць (текст-речення і текст-надфразна єдність; надфразна єдність з паралельним зв'язком; складносурядне й складнопідрядне речення; односкладне і двоскладне речення; просте і складне словосполучення; головний і другорядний член речення; означення й додаток тощо) у межах, як підкреслювалося вище, відповідного метамовного поля.

Синтаксичний зв'язок – це семантико-граматичні відношення між компонентами мовленнєвого ланцюга, що дає змогу лінгвістично осмислити відповідний ланцюг і кваліфікувати його як ту чи ту синтаксичну одиницю. Ця синтаксична категорія є абсолютном у такій, наприклад, ієрархічній структурі, як зв'язок предикативний, сурядний і підрядний, а далі в останньому – узгодження, керування, прилягання, а узгодження водночас може бути, наприклад, повним, неповним, смисловим тощо, аж до вичерпної номенклатури як системних, так і позасистемних синтаксичних відношень між словами.

Синтаксична модель – найскладніша для інтерпретації синтаксична (та й лінгвістична загалом) категорія. Зазвичай у лінгвістиці її трактують як конструкцію, структуру, зразок, за яким побудована певна одиниця мови з одиниць нижчого рівня [14, с. 339], або ще простіше – як схему чи зразок будь-якого мовного явища [12, с. 317]. Таке трактування не розкриває повною мірою сутності цього конструкта як синтаксичної категорії. Річ у тому, що, будучи певним зразком, структурним чи функційним аналогом того чи того лінгвістичного явища, модель виявляє себе ще у двох іпостасях: як певна метамовна система, за В. С. Перебийніс, обрахування, що є структурним аналогом мови [14, с. 339], і, за І. І. Меншиковим, власне лінгвістична одиниця [6, с. 97–98]. І категорійними параметрами моделі є передусім саме дві ці іпостасі, що узагальнюють правила побудови синтаксичних фігур і вказують на їхній характер та ієрархічний статус. Ми можемо говорити про графічні й аналітичні, теоретико-множинні та алгоритмічні моделі. У цьому разі графічними й аналітичними можуть бути моделі речення: дерево залежностей і структурна схема речення, – а, наприклад,

лише або переважно аналітичними – моделі тексту, до того ж у певній ієрархічній системі.

Кожна із трьох зазначених фундаментальних категорій українського синтаксису має свої функції і сферу застосування як у власне синтаксичному ладі української мови, так і під час формування конкретних мовленнєвих ланцюгів. Загалом саме ці категорії уможливають формальне й змістове наповнення цих ланцюгів, і узагальнити це можна в такий спосіб.

Синтаксична одиниця уможливує субстанційне наповнення мовленнєвого ланцюга, те, що до неї входить, із чого її будують саме як одиницю синтаксичного ладу української мови.

Синтаксичний зв'язок – це засоби і способи поєднання синтаксичних одиниць як компонентів мовленнєвого ланцюга, те, як і чим вони повинні бути пов'язані між собою в межах певної синтаксичної конструкції.

Синтаксична модель дає змогу побудови лінгвістично нормованого мовленнєвого ланцюга заданого типу, вказує на те, яким має бути відповідний мовленнєвий ланцюг, що кваліфікують як ту чи ту синтаксичну одиницю.

Отже, одиниця, зв'язок і модель як фундаментальні синтаксичні категорії найтісніше пов'язані функційно, втілюють найвищий рівень синтаксичної ієрархії і являють собою єдину й нерозривну категорійну тріаду, на основі якої формують решту категорій синтаксису наступних за цією тріадою ієрархічних рівнів.

Бібліографічні посилання

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. **Кондаков Н. И.** Логический словарь / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1971. – 638 с.
4. **Лингвистический** энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
5. **Ломов А. М.** Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М. : АСТ «Восток – Запад», 2007. – 416 с.
6. **Меньшиков И. И.** Модель как лингвистическая категория и лингвистическая единица / И. И. Меньшиков // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Симферополь : ТНУ, 2011. – Т. 24 (63), № 2–4, 3. – С. 94–98.
7. **Мірченко М. В.** Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Вид. 2-ге, перероб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
8. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) : монографія / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
9. **Общее** языкознание (внутренняя структура языка) / под ред. Б. А. Серебренникова. – М. : Наука, 1972. – 566 с.
10. **Русский** язык. Энциклопедия / под ред. Ф. П. Филина. – М. : Сов. энцикл., 1979. – 432 с.
11. **Словарь** русского языка : в 4-х т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – Т. 2. – М. : Рус. яз., 1982. – 736 с.
12. **Стариченок В. Д.** Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов-на-Д. : Феникс, 2008. – 811 с.
13. **Столярова Л. П.** Базовый словарь лингвистических терминов / Л. П. Столярова, Т. С. Пристайко, Л. П. Попко. – К. : Изд-во Гос. академии руководящих кадров культуры и искусств, 2003. – 192 с.
14. **Українська** мова. Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

15. **Философская** энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. – Т. 2. – М. : Сов. энцикл., 1962. – 576 с.

Надійшла до редколегії 25.02.13